

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.27>

РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Кондур В.А.,

*заступник директора департаменту –
начальник відділу прав національних меншин,
корінних народів та релігійних поглядів
Департаменту моніторингу додержання рівних
прав і свобод, прав національних меншин,
політичних та релігійних поглядів
ORCID: 0009-0000-8988-2748*

Кондур В.А. Реалізація та захист прав ромської національної меншини в Україні.

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану реалізації та правового захисту прав ромської етнічної меншини в Україні. Зазначається, що роми набагато відстають від основної частини населення щодо освіти, працевлаштування, забезпечення житлом і рівня медичного обслуговування, і майже повністю не представлені в політичних інститутах. У зв'язку з цим велика кількість ромів мають обмежені можливості для покращення якості свого життя та інтеграції з більшою частиною українського суспільства.

Зроблено висновок про те, що причинами упереджень щодо ромів і наявних обмежень в реалізації громадянських прав є: сегрегація; традиційні особливості внутрішнього соціального устрою ромських громад; відсутність конструктивного діалогу між ромськими громадами та місцевими громадами, місцевою владою та органами державної влади. Важлива роль у вирішенні зазначених проблем належить міжнародному фонду «Відродження», який є однією з найбільших українських благодійних фондів, неурядовою організацією.

З метою створення умов для реалізації та захисту прав ромів в Україні у різних сферах суспільного життя, у 2018 році розпочато проєкт Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні», який базується на рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Наводяться результати соціологічних досліджень щодо актуальних проблем правового захисту прав ромського населення.

Підкреслено, що проблемами реалізації та захисту прав ромів займаються Державна служба України з етнополітики та свободи совісті та Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Робиться висновок про те, що основними напрямками покращення правового захисту прав ромського населення є: проведення просвітницької роботи; надання ромам безкоштовної правової допомоги; посилення правових можливостей ромів; розвиток органів самоорганізації ромського населення; налагодження комунікації ромів з жителями міст та селищ; інтеграція ромів в українське суспільство.

Ключові слова: права людини, реалізація прав, захист прав людини, національні меншини, вразливі групи населення, ромська етнічна меншина.

Kondur V.A. Implementation and protection of the rights of the Roma national minority in Ukraine.

The purpose of the article is to study the current state of implementation and legal protection of the rights of the Roma ethnic minority in Ukraine.

It is noted that the Roma lag far behind the main part of the population in terms of education, employment, housing and health care, and are almost completely unrepresented in political institutions.

In this regard, a large number of Roma have limited opportunities to improve their quality of life and integrate with the majority of Ukrainian society.

It was concluded that the causes of prejudice against Roma and existing restrictions on the realization of their civil rights include: segregation, traditional features of the internal social structure of Roma communities, and the lack of constructive dialogue between Roma communities, local communities, local authorities, and state authorities. An important role in solving these problems belongs to the international foundation «Renaissance», which is one of the largest Ukrainian charitable foundations and non-governmental organization.

In order to create conditions for the realization and protection of Roma rights in Ukraine in various spheres of public life, the Council of Europe project «Strengthening the protection of national minorities, including Roma, and minority languages in Ukraine» was launched in 2018, based on the recommendations of two monitoring bodies of the Framework Convention Council of Europe on the Protection of National Minorities and the European Charter of Regional or Minority Languages.

The results of sociological research on the current problems of legal protection of the rights of the Roma population are presented.

It is emphasized that the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience and the Secretariat of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights deal with the issues of implementation and protection of Roma rights.

It is concluded that the main directions for improving the legal protection of the rights of the Roma population are: carrying out educational work; provision of free legal aid to Roma; strengthening the legal opportunities of Roma; development of bodies of self-organization of the Roma population; establishment of communication between Roma and residents of cities and towns; integration of Roma into Ukrainian society.

Key words: human rights, realization of rights, protection of human rights, national minorities, vulnerable population groups, Roma ethnic minority.

Постановка проблеми. Роми вважаються однією з найбільш вразливих національних меншин, що історично зазнавали дискримінації та соціального виключення у багатьох країнах світу, включаючи Україну. Незважаючи на численні міжнародні та національні ініціативи, спрямовані на забезпечення їхніх прав, ромське населення продовжує стикатися з істотними бар'єрами у доступі до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування та соціальних послуг. У цьому контексті важливо розглянути поточний стан реалізації та захисту прав ромського населення, а також виклики, з якими стикаються ці громади в Україні. Права ромів в Україні залишаються складною та багатогранною темою. Роми часто стикаються з дискримінацією та упередженнями, що ускладнює їх інтеграцію у суспільство. В Україні, як і в інших країнах, роми часто зазнають расизму та стереотипів.

Метою статті є дослідження реалізації та захисту прав ромської етнічної меншини в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Ромська проблематика загалом та проблеми реалізації та захисту прав ромського населення є предметом сучасних наукових досліджень і практичного вивчення в країнах світу де живуть роми. Таки дослідження проводять міжнародні урядові та неурядові організації, зацікавлені державні установи, ромські об'єднання. Зазначеної проблематиці присвячено праці О. Горчинської, Т. Марценюк, Л. Матвєєвої, А. Черноусова, С. Щербань та інших.

Виклад основного матеріалу. Через свої національні і культурні особливості, кочівний спосіб життя, роми часто стають ізольованими від суспільства. Ромське питання є непростим не лише в Україні. Аналогічні проблеми є і у постсоціалістичних державах, незважаючи на те, чи увійшли вони до ЄС чи ні. Основні проблеми ромського населення приблизно однакові в усіх державах: це соціальна ізоляція від місцевого населення, низький освітній рівень, погані умови життя, тотальна бідність, жакливі житлові умови, погане здоров'я, відсутність представників в органах влади, побутовий расизм, відсутність захисту з боку правоохоронних органів. Слід зауважити, що національне законодавство захищає етнічні групи, включаючи ромське населення, від злочинів на ґрунті ненависті, а представники цих груп все частіше почали звертатися до поліції та судових інстанцій, щоб домогтися справедливості.

Викликом євроінтеграційних процесів для українського суспільства залишається забезпечення толерантності, рівних прав і можливостей національних меншин. Роми України – приклад

національної меншини, яка стикається із дискримінацією. Проживати на території України роми можуть дисперсно (осіло) або компактно (наприклад, у таборі). Не дивлячись на спосіб проживання, роми вважаються однією з найбільш уразливих категорій стигматизації, оскільки більшість з них стикаються з порушенням прав і не в змозі себе захистити (наприклад, часто не маючи документів) [4, с. 55.]. Причинами упереджень щодо ромів і наявних обмежень в реалізації ними громадянських прав часто є їхня сегрегація – проживання в компактних і стихійних поселеннях у різних регіонах України, а також традиційні особливості внутрішнього соціального устрою ромських громад. Серед причин такого стану можна зазначити відсутність стійкого діалогу між ромськими громадами та іншими членами громади, місцевою владою та органами правопорядку. Це стає особливо відчутно в умовах реформи децентралізації (наприклад, у сфері освіти та медицини). Через недостатній рівень інклюзії ромів у соціально-економічне життя громад їхні потреби не є пріоритетними для органів місцевого самоврядування, що призводить до продовження ізоляції ромів у місцевій громаді. Одним з соціально небезпечних наслідків цього для цілого українського суспільства є прояви насильства по відношенню до них.

Труднощі процесу соціальної інтеграції ромів пов'язані з соціальною та територіальною ізоляваністю ромів, що суттєво обмежує їх доступ до інформації та ресурсів, які б сприяли їх включенню в розвиток суспільства. Без доступу до інформації про свої права, роми залишаються малограмотним та пасивним населенням нашої держави, що, у свою чергу, призводить до стабільного збереження звичайного права всередині громади та зберігає стійку ізоляцію від зовнішнього світу. Відсутність інформації про свої права та можливості унеможлиблює розвиток ромських громад: звичайне право, гендерна нерівність, низький освітній рівень, обмежений доступ до медичних послуг. Відчуження та закритість ромської громади, їх не представленість на громадській арені, стереотипізація та стигматизація є причинами існування таких ганебних явищ для демократичної країни, як ромофобія, дискримінація, мова ворожнечі.

Наприкінці ХХ ст. проблема дискримінації ромів привернула увагу правозахисних організацій. Ромські активісти і захисники отримали підтримку від Інституту Відкрите суспільство» (Нью-Йорк). У Раді Європи «ромська тема» стала одним зі спеціальних напрямків роботи: ведеться постійне спостереження за ситуацією з правами людини, проводяться семінари та тренінги для молодих ромів і юристів, що займаються захистом прав ромів, організуються відкриті обговорення проблем ромського населення [5, с. 53.].

Важлива роль у вирішенні зазначених проблем належить українській благодійній фундації, неурядової організації міжнародному фонду «Відродження», який активно втілює проекти, важливі для соціального та політичного розвитку України. Фонд засновано у квітні 1990 року, він входить до створеної Джорджем Соросом мережі Фундацій Відкритого Суспільства, що працюють у 130 країнах. Зазначений фонд спільно з ромськими активістами, громадськими активістами та представниками органів місцевого самоврядування шукає підходи до вирішення проблем які виникають у ромських громадах.

З 2012 року Фонд надає підтримку Центрам правової інформації у ромських громадах. Такі Центри були створені у Закарпатті, в Черкаській області, в Одеській області, а також у Чернігові, Харкові, Житомирі та Дніпрі. Завдяки роботі ромської освіченої молоді Центри правової інформації отримали довіру місцевих жителів. Тисячам ромам-клієнтам центрів, а також місцевим жителям інших національностей, надано допомогу в оформленні ідентифікаційних документів та соціальних виплат, налагоджено взаємодію з місцевою владою щодо вирішення питань покращення інфраструктури компактних поселень, покращено комунікацію жителів з правоохоронними органами тощо. Сервісні функції таких Центрів відкривають нові можливості для посилення правової роботи в громадах. Це – виявлення та мобілізація активних членів ромських громад, їх навчання взаємодіяти з органами влади задля попередження конфліктів на міжетнічному ґрунті, оцінки нагальних потреб громади у вирішенні правових питань, забезпечення взаємодії ромської громади з органами місцевої влади тощо.

В квітні 2013 року Президент України схвалив «Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» У Стратегії зазначалось, що роми в Україні мають ті ж проблеми, що і представники цієї національної меншини в інших державах Європи, зокрема: низький освітній рівень, високий рівень безробіття, незадовільний стан здоров'я, відсутність у більшості ромів документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного

стану, низький рівень житлово-побутових умов, наявність фактів упередженого ставлення до ромів [12].

Згідно звіту за результатами соціологічного дослідження, яке було проведено в період з листопада 2016 року по травень 2017 року, щодо рівня безпеки ромського населення в Закарпатській та Одеській областях, ромські переселенці, які живуть в Одеській та Запорізькій областях, а також на Закарпатті, відчувають до себе або до своїх дітей упереджене ставлення за етнічною належністю. Це відбувається в органах державної влади та соціальних службах, медичних та освітніх закладах, громадських місцях, під час працевлаштування та на роботі, а також у центрах гуманітарної допомоги [14].

Рада Європи підтримує держави-члени у імплементації європейських стандартів прав людини на національному рівні шляхом перегляду законодавства, розвитку потенціалу та обміну найкращими практиками.

З метою створення належних умов для захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини, забезпечення рівних можливостей для її участі у соціально-економічному та культурному житті держави у 2018 році розпочато проєкт Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні», який базується на конкретних рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Проєкт втілюється в життя в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2018-2022 роки. Головна мета проєкту – підтримка політики щодо захисту прав національних меншин, їхніх мов та культур, посилення потенціалу та компетенції органів державної влади, що займаються питаннями національних меншин в Україні. Крім того, в рамках проєкту розроблено онлайн-курс «Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури» [3].

У липні 2021 року Кабінетом Міністрів України схвалено «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року». Метою Стратегії є створення умов для реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, з урахуванням викликів, пов'язаних із складними життєвими обставинами, і прагнень до повноцінної самореалізації в культурному, соціальному, економічному та політичному житті суспільства. Основними цілями є: актуалізація та деталізація статистичної інформації та даних стосовно ромської національної меншини; забезпечення правового захисту і протидія дискримінації осіб, які належать до ромської національної меншини; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до якісної освіти; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до послуг у сфері охорони здоров'я; підвищення якості житлово-побутових умов осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення працевлаштування і підвищення рівня зайнятості осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення соціального захисту осіб, які належать до ромської національної меншини; підтримка і вивчення ромської культури, мистецтва, історії, мови [13].

За інформацією Моніторингової Місії ООН з прав людини в Україні, відсутність ідентифікаційних документів у деяких ромів стало одним із факторів, що суттєво обмежив їх доступ до медицини з початку пандемії COVID-19. Багато ромів також залишились без роботи через закриття кордонів та залученість у сезонних та неформальних секторах [1]. Багато ромів втратили роботу через закриття кордонів з країнами ЄС, де вони традиційно працювали на сезонних роботах. Крім того, зросла проблема доступу до засобів особистої гігієни та медичних послуг, особливо під час пандемії COVID-19.

Сьогодні найбільшим викликом як для всієї України, так і для національних спільнот є війна. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну внесло корективи в реалізацію програм підтримки ромського населення. Через погіршення економічної ситуації та зростання соціальної напруги ромські громади опинилися під ще більшим тиском.

Воєнні дії на території України обернулися втратами тисяч життів військових і мирних людей, десятками тисяч поранених, сотнями тисяч біженців. Багато хто з представників національних спільнот вимушені були покинути місця свого компактного проживання, дехто не зміг вирватися з окупації і очікує на повернення України. Зазнали великих руйнувань і культурні організації національних спільнот, культові споруди, пам'ятники тощо.

Багато ромських родин залишились на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій через відсутність грошей та можливості евакуюватися. Через відсутність документів ромам

складно працевлаштуватися, отримати медичну допомогу чи отримати статус внутрішньо переміщених осіб та гуманітарну допомогу. Точна кількість недокументованих осіб в Україні невідома. За неофіційними даними громадських організацій, ця кількість сягає від 20 до 40 тисяч осіб, більшість з них – представники ромської національної спільноти [11].

Важливим кроком на шляху до вирішення проблем документування ромів є пілотні ініціативи, спрямовані на спрощення процедури паспортизації та оформлення інших документів. У 2023 році в Мукачеві, за підтримки Ради Європи та інших міжнародних організацій, було запущено проект, метою якого є документування ромського населення, що залишилося без офіційних паперів. У рамках цієї ініціативи вже видано сотні свідоцтв про народження та паспортів, що є значним досягненням у справі інтеграції ромів у суспільство [11].

Під час повномасштабної війни українці ромського походження здійснюють міжнародну адвокацію на підтримку України, служать у лавах Збройних сил України, працюють на інформаційному фронті та надають гуманітарну допомогу. Разом з тим слід підкреслити, що внутрішньо переміщені роми та ті, хто залишився на тимчасово окупованих територіях чи в зоні бойових дій, часто стикаються з дискримінацією. Їм відмовляють в евакуації, тимчасовому поселенні, наданні соціальної допомоги тощо. Так у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році» зафіксовано факт звернення до Уповноваженого від Коаліції Ромських неурядових громадських організацій України щодо використання етнічного профайлінгу правоохоронними органами до представників ромської національної меншини (спільноти). У доповіді Уповноваженого наведено факт того, що протягом серпня–вересня 2022 року у м. Запоріжжя та м. Торецьк Донецької області на контрольно-пропускних пунктах без офіційних пояснень озброєна охорона зупиняла представників ромської національності та передавала їх до відділень поліції. У відділеннях поліції до представників ромської національної меншини (спільноти) застосовувався етнічний профайлінг, що є грубим порушенням прав людини. У результаті реагування на дії працівників відділу, поліція провела службове розслідування у зазначених областях та надала інформацію щодо недопущення порушення прав громадян за етнічною або будь-якою ознакою. Після цього переслідування осіб ромської національності на контрольно-пропускних пунктах припинилися [8, с. 147-148]. Таким чином, дискримінаційне ставлення з боку державних органів, стереотипні уявлення і низький рівень толерантності населення, етнічний профайлінг щодо ромів, у тому числі і з боку правоохоронних органів, все ще мають місце в нашій країні.

За оцінками ромських організацій, близько 100 тисяч ромів покинули свої домівки. Половина з них виїхала до країн Європейського Союзу, відповідно, інша частина залишилася на території України. За результатами дослідження проведене соціологічною агенцією Vox Populi Agency із залученням аналітиків та ромських посередників Міжнародної благодійної організації «Ромський жіночий фонд «Чіріклі» найбільш актуальними проблемами ромів є проблеми із житлом (66% респондентів), проблеми з працевлаштуванням (60% респондентів), проблеми через брак грошей/доходу, високі ціни загалом (51% респондентів). Менше респондентів зазначали про освіту дітей (26% респондентів) і проблеми з документами (24% респондентів). Інші проблеми називали рідше здоров'я членів родини (17% респондентів), безпека (11% респондентів), потреба в гуманітарній допомозі (6% респондентів), дискримінація (5% респондентів) [2, с. 16-17].

Слід зазначити, що за сучасних умов, проблемами реалізації та захисту прав ромської етнічної меншини займаються Державна служба України з етнополітики та свободи совісті та Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні. Основними завданнями Державної служби України з етнополітики та свободи совісті є: реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; внесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні [9].

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини складається з департаментів, управлінь та відділів. З метою посилення захисту прав національних спільнот та корінних

народів у серпні 2022 року в структурі Секретаріату створено відділ прав національних меншин, корінних народів та релігійних поглядів при Департаменті моніторингу додержання рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що роми залишаються дискримінованою національною меншиною в Україні за етнічною та соціальною ознаками. Незважаючи на певні успіхи у сфері документування та соціального захисту ромського населення, перед Україною стоять значні виклики, які потребують комплексного підходу та координації зусиль різних державних і міжнародних організацій. Шляхами правового захисту прав ромського населення є: проведення відповідної просвітницької роботи з ромами; надання ромам безкоштовної правової допомоги; посилення правових можливостей ромів; розвиток органів самоорганізації ромського населення; налагодження комунікації ромів з жителями міст та селищ; інтеграція ромів в українське суспільство. Представники центральних та регіональних органів державної влади, Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій та ромської спільноти мають здійснювати організацію та пошук шляхів ефективного вирішення правових проблем з якими стикаються представники ромської національної меншини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горчинська О. Близько 30 тис. ромів в Україні не мають документів. Розповідь ромського активіста. *New Voice*. 02. 12. 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/romi-v-ukrajini-yak-zhivut-lyudi-bez-dokumentiv-ta-chi-zahishcheni-jihni-prava-lyudini-50127709.html>
2. Жмурко Ольга. Соціологічне дослідження оцінки потреб ромів-ВПО. Аналітичний звіт за результатами кількісного дослідження. травень 2023 року. 25 с. URL: <https://chirikli.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf>
3. Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури. Prometheus. URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:Prometheus+CNC101+2022_T2.
4. Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1-2. С. 54–60.
5. Матвєєва Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3(13). 2020. С. 48–59.
6. План заходів на 2024-2025 роки з реалізації Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2023 р. № 1197-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-na-20242025-roky-z-realizatsii-stratehii-spryiannia-realizatsii-prav-i-mozhlyvostei-osib-iaki-nalezhat-do-romskoi-natsionalnoi-menshyny-v-ukrainskomu-suspils>.
7. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 812 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text>.
8. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році: щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>.
9. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року № 503 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text>.
10. Радченко Яна. Минуле і теперішнє: що сталося з ромами під час Другої світової війни та що відбувається зараз. *Zmina*. 09 серпня 2022 р. URL: <https://zmina.info/articles/mynule-ta-teperishnye-pereplitayetsya-shho-stalosya-z-romamy-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny-i-shho-vibuvayetsya-zaraz>.
11. Стартував пілотний проєкт по документуванню ромів на 2023 рік. URL: <https://dessa.gov.ua/startuvav-pilotnyy-proiekt-po-dokumentuvanniu-romiv-na-2023-rik>.

12. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року: Указ Президента України 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>.
13. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 року № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text>.
14. Черноусов А., Щербань С. Безпека ромського населення: результати дослідження в Одеській та Закарпатській областях. Харківський інститут соціальних досліджень. 2018. 74 с.